

„Vígasztaló valótlanságok”

Az elsodort falu szemléletmódjáról

Szabó Dezső nagy visszhangot kiváltó regénye, Az elsodort falu 1919 májusában jelent meg, még a tanácsköztársaság idején. Különösen a fiatalok körében fejtett ki nagy hatást¹, az induló népi írók például rendre úgy emlékeznek olvasására, mint szellemi tájékozódásuk egyik meghatározó eseményére.² Miért válhatott ilyen fontos orientációs ponttá ez a kötet? A megjelenés időpontján túl milyen okok játszottak közre abban, hogy egyfajta kultusz alakult ki körülötte?

A fenti kérdéskörből most egyetlen problémára összpontosítom vizsgálódásaimat: milyen mértékben vett részt e nem mindennapi hatás létrejöttében a regényben megfogalmazódó nézetrendszer újszerűsége, belső koherenciája, s milyen mértékben a történelmi szituáció, illetve a megszólalás modalitása. Némiképp tovább élezve a kérdésfelvetést: a háborús trauma sokkhatása és az agitatív hangoltságú beszédmód híján, ha úgy tetszik, a kifejtett gondolatok saját jogán is jelentős szellemi teljesítményként tartható-e számon az az ideológiai építmény, amely a regény középpontját alkotja? Beteljesíti-e a könyv szerzőjének azt a szándékát, hogy egyfajta új szemléletmódnak a kezdeményezője legyen, új távlatokat nyisson a magyar társadalom és a szellemi élet számára, képes-e megfelelni annak a sokat hangoztatott igénynek, hogy a „valótlan vágyálmok” korszaka után, tényleges társadalmi alternatívát kínáljon? Teljesíti-e azt a programot, melyet a regényben Böjthe János így fogalmaz meg: „A háború megkergetett minket, s a magyar utol fogja érni korát.” (441. o.)³ Tekintható-e az egykori politikai horizonthoz mérve korszerű konzervativizmusnak az a program, amelyet a regény megfogalmaz?

Álláspontom a fenti kérdésekben egyértelmű és meglehetősen kategorikus: *Az elsodort falu* szövegéből kiolvasható ideológia már megjelenésének idején sem újszerű, nem koherens s tulajdonképpen saját elvárásaival is ellentmondásba kerül.⁴ Szabó Dezső regényének szemléletbeli centrumát a vitalizmus elmélete alkotja. Az élet elvont fogalmának ez a szinte vallásos rajongással övezett teóriája valószínűleg leginkább Nietzsche hatásának tulajdonítható, de más jól ismert irányzatok is átszínezik, mint például a szociáldarwinizmus vagy a dekadencia. Bár a vitalizmus szerepe nem tekinthető egyértelműen negatívnak Szabó Dezső gondolkodásában, hiszen a háború határozott elutasítása is részben erre vezethető vissza, e teória mitologikus karaktere alapvetően rányomja bélyegét a regény szemléletmódjára, ami már önmagában lehetlenné teszi egy reális társadalmi program megfogalmazását. E vitalista felfogás értelmében az élet és a halál küzdelemben áll egymással mind az egyes ember, mind a nemzet személyiségének mélyén. Ebben a mélyen rejlő, a regényben gyakran ösztönösnek nevezett szférában dől el az egyén és a nemzet sorsa. Ami az élet és a halál vitáját az élet javára billentheti, nem más, mint az akarat. Ez magyarázza meg az akarat – egyébként ugyancsak leginkább Nietzsche idéző – kultuszát a regényben. Az elementáris életakarat a cselekvésben ölt testet, innen ered a tett és az erő misztifikálása. Ebbe a felvázolt sémába illeszthetők be a Szabó Dezső-féle elmélet további alkotóelemei.

A magyart pusztuló fajként állítja elénk a regény, míg a világháborút a rá leselkedő halálnak legelementárisabb megnyilvánulásaként jeleníti meg. Ennek a pusztulás-gon-

dotlanak a háttérét a nemzethalál víziójának reformkori toposza, illetve a dekadencia hanyatlás-hangulata adja. A pusztulás-tudatot támogatja a fajok küzdelmében történő alulmaradás szociáldarwinista képzete is: a magyar az életerősebb, pragmatikusabb gondolkodású etnikumok között kiszolgáltatott helyzetbe került, közel áll ahhoz, hogy alul maradjon a létért folytatott küzdelemben, az idegenek a történelem „örök balekjét” már létében veszélyeztetik. Ebből a mechanikus biológiai analógiából erednek Szabó Dezső legmakacsabb téveszméi, ez vezet a műveiben megnyilvánuló xenofóbiához és antiszemitizmushoz. Ugyancsak ennek a ’bellum omnium contra omnes’ elvnek a következménye a szabad versenynek és a szinonimájaként kezelt demokráciának az elutasítása, mivel Szabó Dezső látélete szerint a magyarság még nem eléggé erős a többi fajjal folytatott küzdelemre. A generációkon át öröklődő terheltség, a naturalista irodalom kedvelt kliséje egyébként ugyancsak feltűnik a pusztulás kiváltó okainak eklektikus katalógusában. A falusi értelmiség leépülésének rajzában nagy teret kap az alkoholizmus, az ideggyengeség és a terheltség más formáinak bemutatása.

A halál legyőzésének garanciája *Az elsodort falu* megközelítésében az akaratban rejlik. Ennek a meggyőződésnek a következménye a regény egyik furcsa megoldása: Bőjtthe János szinte egymaga képesnek mutatkozik arra, hogy faját új életre keltse. Ha nincs másra szükség, csupán az akarat gesztusára, hogy egy új élet horizontja táruljon föl a magyarság előtt, elegendő példát adni az akarat érvényre juttatására. Ez a voluntarizmus az, amely a Szabó Dezső-i szemléletmód egyik sarkpontja: az akarat, ha elég erős, tette válik, s mindez megteremti egy új élet lehetőségét. Bár aligha vonható kétségbe, hogy a társadalmi átalakulások történetében a lélektani összetevők is fontos szerepet játszanak, az akarat jelentőségének ilyen túlhangsúlyozása mégis eleve irreálissá teszi *Az elsodort falu* társadalmi programját. A regény nem sokat bibelődik azzal, hogy valamilyen konkrét társadalmi programot fogalmazzon meg. Bőjtthe János példáján majd az egész faj megtanul akarni, cselekedni, s ez elegendő is az „új honfoglaláshoz”. A hős mitikus alakjában testet ölt a faj géniusza: ha önmaga képes megvalósítani életcélját, ezzel népét is életre delejezi. A nemzetet mintegy megtestesítő epikus hős alakja ugyancsak régi toposz: a romantikus irodalom rekvizitumai közül való, azzal a nem kis különbséggel, hogy a magyar romantika irodalma soha nem kísérelte meg az irodalmi fikciót ilyen direkt módon valós társadalmi programként megjeleníteni. Szabó Dezső agitatív epikája ezzel szemben az irodalomnak úgy tulajdonít közvetlen társadalmi funkciót, hogy negligálja az irodalmi szöveg metaforikus karakterét, azt a tulajdonságát, hogy világra vonatkoztatása a publicisztikával vagy a politikai szónoklattal ellentétben csakis közvetett lehet.

A Szabó Dezső-féle cselekvő irodalom eredendően társadalmi tettként értelmezi önmagát, így ami a fikció világában megtörténhet, az lejátszódhat a társadalmi valóság keretei között is. Ebből a nézőpontból úgy tűnhet, ha Bőjtthe János sorsát az elbeszélés képes úgy alakítani, hogy a hős megtalálja az új életre vezető utat, már nincs is szükség részletesen kidolgozott, gazdaság- és társadalompolitikailag világosan értelmezhető programra. Vajon nem szembesítjük-e Szabó Dezső regényét a műfajtól idegen elvárásokkal, amikor határozottabban körvonalazott akcióprogramot kérünk rajta számon? Véleményem szerint nem, mivel *Az elsodort falu* műfajiságának egyik leginkább előtérbe állított aspektusa a társadalmi regényé, melyhez erőteljes agitatív szándék kapcsolódik: váljanak tette a műben megfogalmazott elvek. Az elbeszélői szerep ilyen alakítása mellett joggal várható el annak a programnak a vázolása, amelynek megvalósítására a regény mozgósítani igyekszik olvasóit. Ezen a téren azonban kevés konkrétummal szolgál a könyv. Bőjtthe János külföldi tanulmányai után hazatér a falujába gazdálkodni, életprogramjává teszi, hogy a parasztságban alapozza meg magát. A regény határozottan állítja, hogy a parasztság az igazi magyarság, s a Bőjtthe-féle gazdálkodó dzsentrin kívül minden társadalmi réteg idegen. E leegyszerűsítő és kirekesztő tendenciájú azonosítás romantikus eredetét

A regény egyik középpontba állított témája, ahogy arra már többször utaltam, irodalom és társadalmi „valóság” viszonya.

Ennek megfelelően a cselekményben a falubeli történetek mellett hasonló kifejtettséget kap a fővárosi irodalmi élet pamflet-szerű ábrázolása. A modern irodalom szatirikus megjelenítését a 19. századi irodalmi hagyomány heves kritikája egészíti ki. Ez utóbbira az elbeszélés többnyire a pusztuló, halálba hanyatló szereplők jellemzésekor talál alkalmat. Farcády tiszteletes családjának és általában a falusi értelmiségnek a mentalitását, világszemléletét az elbeszélő rendre irodalmi olvasmányokkal hozza összefüggésbe. Az életképtelennek láttatott figurák a romantikus irodalom hatása alatt állnak, mely ilyen módon e pusztulás egyik kiváltó okaként jelenik meg a regényben.

nem takarhatja el az a tény, hogy Magyarországon a polgárság mind a középkorban, mind az ipari forradalom kibontakozása idején többségében nem magyar etnikumú. A népben felfedezni az eredetet, a romlatlan ősforrást a romantikus irodalom közhelye, ahogy szintén romantikus toposz a magyar kultúra sajtászerűségének garanciáját a nemzeti karakter kibomlásában látni, mint ahogy a nemzet-jellemtan is a romantikus individuum-kultusz következménye.

A regény tehát a magyar jövő garanciáját a faluban látja, ami történelmi szempontból nézve igencsak kétséges elképzelés⁵, hiszen Európa gazdaságilag sikeres államaiban az ipari forradalom ideje óta a lakosság egyre kisebb hányada állítja elő a mezőgazdasági javaknak mind nagyobb mennyiségét. Az sem világos, hogy a falusi, földművelő életmód miként fogja felkészíteni a szabad versenyre a magyarságot, hogyan ébreszti fel a faj vállalkozó kedvét, hogy átvegye a vezető szerepet az ipar és a kereskedelem bonyolításában. Ezen a téren a különböző szöveghelyeken megfogalmazódó elképzelések ellenmondásosnak mutatkoznak. Farkas Miklós, a regény pusztuló író zsenije, Bőjthe János barátja az egyik alkalommal azt hangoztatja, bele kell iktatni „ebbe az ember-anakronizmusba a demokráciát, hogy életes dühvel rohanjon kereskedőnek, bankárnak, újságírónak, politikusnak, gyárosnak, katonának, művésznek, s ha már kell, hogy legyen, uzsorásnak, csalónak, de kihasznált és megcsalt sohase legyen.” (112. o.) Ezen a szöveghelyen a szabad versenyhez való alkalmazkodás jelenik meg túlélési

stratégiaaként. Másutt ugyanez a Farkas Miklós a szabad verseny felszámolásában látja a megoldást: „A szabad verseny átkos, gyilkos, dögletes demokráciája ellen kell megkezdeni a keresztes háborút.” (311. o.) Egyben azt a követelést fogalmazza meg a zsidósággal szemben, hogy „[Ő]k maguk irtsák ki a fajból a szabad verseny sakálmorálját.” (311. o.) Fontos megjegyezni, hogy *Az elsodort falu* esetében nem látszik érvényesnek az a narratológiai megfontolás, amely az elbeszélő és az alak fókuszának eltérő voltára figyelmeztet. Ahogy arra már sok értelmezője felhívta figyelmet: Szabó Dezső átbeszél mitikus alakjain⁶, így Farkas Miklós szólama nem csupán a narrátor nézőpontjáról nem választható le, hanem a szerzőéről sem. Nemcsak Farkas Miklós szólama, de a regény egésze sem ad határozott választ arra a kérdésre, hogy a nagy tett, amely a magyarságot felemeli, a szabad versenyből való kivonulásként vagy éppen ellenkezőleg, annak meghódításaként képzelendő el. A földhöz való visszatérés programja inkább az előbbire utal, míg Bőjthe János egynémely ravasznak beállított húzása, amely Schönberger bányavállalatának a falut érintő terveit hivatott keresztülhúzni, az utóbbi változathoz áll közel.

Elsősorban Jókai és Victor Hugo művei tűnnek fel negatív színben, de Petőfi *Apostola* is az állandóan visszatérő negatív példák közé tartozik, sőt – bár kevésbé nyilvánvalóan – Vörösmarty és Madách művészetére is ilyen árnyék vetül. A romantikus irodalomnak ezek az emblematisé életművei azért vívják ki az elbeszélő ellenszenvét, mert annak a nemzeti önszemléletnek a megtestesülését látja bennük, mely öncsalásra épül, és pusztuláshoz vezet. Folytonosan a valótlanág vádja merül fel a 19. századi irodalomnak ezzel a meghatározó vonulatával szemben. Farcády anyjának jellemzésekor például az alábbi kitételeket olvashatjuk: „végtelen, abszolút valótlanágokra volt szüksége ennek az asszonynak”, „átvette tőle [ti. férjétől] politikai rajongásának puffogó mitológiáját” (33. o.), „Victor Hugo és Jókai voltak az élethez visszakötő evangélium, a megtartó valótlanág” vagy: „egész életén át alvajárója volt a romantikus mitológiának.” (34. o.). Farcády folyton „beteg romantikus eposzt” (63. o.) képezeleg és emelkedett tragikus víziók átélésében tetszeleg. A rajongás, a hamis idealizmus, a megszépítő eszményítés és a pusztulás nagyszabású voltában kéjelgő nemzeti önszemléletet tápláló irodalom kerül a vádlottak padjára, tegyük hozzá: igencsak egyoldalúan értékelve az említett szerzők életművét. A rajongás és metafizikai alapú idealizmus felerősíti a nemzeti jellem fogyatékoságait. E sztereotip nemzet-jellemtan szerint a magyar eredendően passzív elszenvedője mindannak, ami vele történik, s csak a hirtelen felbuzdulás ragadtatja cselekvésre. Szabó Dezső a háború kitörését fogadó eufóriát is ennek a karakternek tulajdonítja: „a sötét halál előtt leborult a nép” (191. o.), magával ragadta „sodró szele egy tragikus rajongásnak”, mely „a meggyilkolt királyfi tragikus víziójáról” beszélt. A rajongás és a hamis idealizmus kritikája akár a reálpolitika és a józanság követelményét is jelenthetné. Szabó Dezső azonban korántsem Kemény Zsigmondnak, a *Rajongók* szerzőjének irodalmi örökségéhez kapcsolódik. A tragikus, halálba vezető rajongás helyett egyfajta győzelemre hivatott rajongást sugalmaz, sőt követel egy „új fanatizmus” igényének megfogalmazásával. A régi, érvénytelennek nyilvánított mitológia helyett új, szerinte az élet valóságában gyökerező mitológiát akar teremteni. Ennek az új mitológiának a megkülönböztető jegye a korábbival szemben két vonásában jelölhető meg. Egyrészt a parasztság, illetve a magyarság jelenbeli helyzetét kritikusan – hozzátehetjük: a naturalista ábrázolásmód sémáinak megfelelően – látatja. Másrészt a passzivitásra csábító önelégültséggel, illetve a tragikus pátozzsal az élet, az erő és a tett mítoszáat állítja szembe. Ez a mítosz a vitalizmusban gyökerezik, s mint ilyen a túlvilágra vonatkozó hit elutasítása és a jelenvaló test felmagasztalása ellenére maga is metafizikai konstrukció. A „vágyott valótlanág” kifejezés éppen ezért legalább olyan mértékben vonatkoztatható e mítosz tartalmára, mint a sokat kritizált 19. századi nemzeti önszemléletre. Ahogy Szabó Dezsőre is áll az a jellemzés, amelyet Farcádyról olvashatunk a regényben: „nyerítő vad mondatokban lovagolt be a vigasztaló valótlanágok világába” (419. o.).

Milyen valóságfedezetet állít a regény a mítosz mögé? Egyrészt az akarat aktusát, melyet Böjthe János testesít meg. Bár az akarat szerepét hangsúlyozó szemléletnek akár pozitív hatás is tulajdonítható, amennyiben a megszólított közösség felelősségére apellál önnön sorsának alakításában, éppen mitikus felnagyítása, mindent lebíró omnipotenciájának állítása teremt újja a hamis illúziók világát. Pusztán az akarat aligha elégséges ugyanis egy közösség sorsának érdemi befolyásolására, ha hiányzik mellőle a körülmények, a szituáció körütekintő felmérése és a reális cselekvési program. Mindezek híján csupán emocionális tartalmat kap az akarat mindenható erejét hangsúlyozó vízió. Szabó Dezső gondolkodói magatartásának nagy paradoxona ez: írásmódja, társadalmi eszméi alapvetően indulati töltetűek, nem a higgadt analízis, hanem a szenvedélyes érzelmi kitörések irányítják. Egykorú hatásának talán éppen ez az egyik magyarázata. Extatikus elragadtatásokra és egzaltált dühkitörésekre azonban bajos reális társadalmi programot alapozni, ahogy a sulykolt anti-intellektualizmus sem segíti elő ennek felvázolását.

A heroikus győzelmi mítosz másik fedezetűl a regény a nemzet-jellemtan jól bevált sztereotip szemléletmódjához folyamodik. Ennek értelmében a magyarság maga a rejtett őserő, mely csupán cél híján tengődik tétlenül, de mihelyt értelmes célt talál, géniusza győzelmes tettekben nyilatkozik meg. Mint látható, Szabó Dezső regénye éppen abban a vonásában osztozik a kritizált romantikus hagyománnyal, melyet a leginkább kárhoztott vele kapcsolatban: a valóságtól elszakadó, patetikus mitológiában.⁷ Itt megjegyezhetjük, hogy még az életigenlő vitalista metafizika szemléletmódjának képviselőjében sem teljesen konzekvens a regény. Bőjthe János egyik átélt beszédben előadott monológja ugyanis éppen olyan apokaliptikus pusztulásviziót vázol fel, amelyet a regény lapjain lépten-nyomon kritizál az elbeszélő: „Egy új mitológia magyar Herkulese lesz [...] És ha nem lehet s föld, anyag és emberek elfordulnak fajától, mint egy vak Sámson egy végső forradalomba viharozza erejét, lerázza a fenntartó oszlopokat, s pusztuljon a megrabolt faj és azok, akik örökén osztozkodnak.” (434. o.)

Eredeti kérdésfeltevésünkre visszatérve a regény egykorú hallatlan népszerűségének lehetséges okai közül egy világosan körvonalazódott: az agitáló által is mélyen átélt populista retorika.⁸ Ennek lényegét abban látom, hogy ez a beszédmód gyakran reális problémákat vet fel – jelen esetben ilyen a parasztság társadalmi helyzete –, ezekre a társadalmi gondokra azonban korántsem józan, racionális, hanem alapvetően egzaltált, túlfűtött érzelmi válaszokat ad, melyeket igyekszik reális alternatívaként feltüntetni. Ennek az emocionális „politizálásnak” az eszköztárában a végletek szembeállítás, a sarkítás és a leegyszerűsítés a legfontosabb kellékek. Ez a retorika igyekszik elhitetni, hogy minden társadalmi probléma megoldását megtalálta egyetlen egyszerű formulában. A sokkoló társadalmi krízis után mindazoknak, akik a kábult ország csodát váró, csodában reménykedő részéhez tartoztak, kell-e ennél vonzóbb ígéret? Amit ráadásul az is vonzóvá tesz, hogy az önkritika hangjánál sokkal erősebben hangzik fel benne a mások, az idegenek felelősségét felelőlegesen vád. Kétségtelen, hogy a nagy kudarcok után a legnépszerűbb szerep az áldozaté.

Irodalom

Féja Géza (2002): Szabó Dezső. In: *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Nap Kiadó, Budapest.

Fülep Lajos (é. n.): *Szabó Dezső regénye*. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

Gombos Gyula (1975): *Szabó Dezső*. Püski Kiadó, New York.

Juhász Gyula (2002): Szabó Dezsőhöz. In: *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Nap Kiadó, Budapest.

Keresztury Dezső (2002): Az új magyar irodalom útjai. In: *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Nap Kiadó, Budapest.

Nagy Péter (1964): *Szabó Dezső*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1964, 234.

Németh László (2002): Szabó Dezső. In: *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Nap Kiadó, Budapest.

Jegyzetek

(1) Két egyetemi lap – az *Iffak szava* és a *Gondolat* – lelkes, elismerő cikket közöl a regényről (Nagy, 1964, 234. o.).

(2) Féja Géza (2002, 251. o.) például még 1943-ban is lelkesen méltatja a könyv revelatív erejét. Ez a viszony az új írógeneráció és Szabó Dezső között azonban korántsem volt ennyire egynemű, Németh László (2002, 166. o.) 1928-as visszaemlékezésébe például már nagyon disszonáns hangok vegyülnek:

„18. és 24. évem közt Szabó Dezső-párti és Szabó Dezső-ellenes szakaszokra tudom az életem osztani.”

(3) Itt és az alábbiakban a következő kiadásra hivatkozom: Szabó Dezső, *Az elsodort falu*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1989.

(4) Fent már idézett cikkében Németh László (2002, 175. o.) is hasonló kritikai észrevételeket fogalmaz meg: „Kevés új eszmét termelt s az átvetteket is

kihántotta egyéni garanciájukból: a zöld gallyat bunkóvá egyszerűsítette s a fémről kalapácsot csinált.”

(5) Ezt a szempontot Juhász Gyula (2002, 111. o.) nyílt levélként közreadott regénykritikája már 1919-ban felveti: „Kedves kollégám a letiport magyarság féltésében és a jövődjö akarásában a haladás, a fejlődés útja nem a faluba vezet.”

(6) Szabó Dezső monográfiusa, Gombos Gyula (1975, 164. o.) is így látja ezt: „[R]egényei kivétel nélkül önvallomások is. Tele vannak lírával, szónoki kitörésekkel, személyes vonzalommal és ellenszenvvel; keserűséggel, gúnnyal, indulattal, sokszor minden művészi áttétel nélkül.”

(7) Az elsodort falu nem csupán az eszmék terén mutatkozik a 19. század anakronisztikus, eklektikus folytatójának, hanem poétikai vonatkozásban is. Az expresszionisztikus szóalkotások ellenére a regény narratív építőelemei korszerűtlenül hagyományosak, gyakran a sokat szidott Hugo és Jókai narratív eljárásainak rontott változataiként hatnak. Fülep Lajos (é. n.) kritikája már korán felhívta a figyelmet erre a jellegzetességre: „Ahogy a tartalomban a valóságlátásra rákerül a megváltó szándék s a vezércikk-tiráda, úgy stílusában a naturalista formákra a romantikus és bombasztikus formák. Ami nem szokatlan kombináció. Zolában is jó adag Victor Hugo rejlett. Ez a fajta naturalisztikus-romantikus mismás, mely egyike a világ legszerencsétlenebb keresztezéseinek, uralkodik végig *Az elsodort falu* stílusán. Szerencsétlen mismás, mert sem naturalizmusnak, sem romantikának nem igazi, még kevésbé igazi az, ami a kettőből fajzik. Lefelé: annak a naturalizmusnak az igazsága csak a descripcióig terjed, és fölfelé: ennek a romantikának a romantikussága csak a nagyotmondásig.” Az apologetikus beállítottságú monográfus, Gombos Gyula (1975, 163. o.) a kortárs kritikus szakaz-

musával ellentétben tárgyilagosan ír Szabó Dezső regénypoétikájának avított voltáról: „Szabó Dezső, a regényíró, a műfaj jellege, formája és stílusa dolgában, nemigen lépett ki a tizenkilencedik századból. [...] a huszadik századi regény tényleges úttörői nem érdekelték. Amikor elkezdte írni regényeit, Proust első kötetei már kinn voltak, Gide is megírta néhány könyvét, s később már Joyce is dolgozott. Ő azonban épp a regény terén tudott legkevésbé szabadulni a beléivódott tizenkilencedik századtól.”

(8) A népi írókhoz közel álló értelmezők közül többen is a demagógiát jelölték meg Szabó Dezső retorikájának egyik meghatározó elemeként. Németh László (2002, 173. o.) például így fogalmaz: „Hová vezet ez a zseni-próféta felfogás? Az irodalmi demagógiához. Szabó Dezső annyit feszegette, hogy miképpen kell a mai költőnek a szabadverseny-demagógiához idomulni, hogy maga is hozzá idomult. Nincs nála kiszámítottabb, még indulatait is hidegben megrendező írónk. [...] Merev szellem, tehát eleve akarnok. De még továbbfejleszti magában ezt a tettere való akarnokságot. Hatalmi szóval végez ott, ahol érvelni kellene. Epét freccsent, ahol vitázni illik. Ellenfeleiből kőcbabát csinál, s úgy szúrja le őket. Ízlés és lovagiaság nem gátolja.” Keresztury Dezső (2002, 191. o.) hasonló megállapításokat tesz 1931-ben írt cikkében: „Szabó Dezső a tömeghatást, teremtő szenvedélyei diktatúráját akarta, s ha lázas fantáziája új irodalmunk legszuggeralóbb új magyar világképét vázolta is fel, megváltó szeretete lassanként demagógiába, harcos következetessége megalomániás marakodásokba, gazdagon áradó, merész nyelve egy féktelen temperamentum üresen puffogó férfiaskodásába fulladt.”

Gintli Tibor